

Inhoud

Introductie

Inleiding	11
<i>Peter van Dam en James Kennedy</i>	

Vorbij verzuiling en ontzuiling als kader in de religiegeschiedenis	31
<i>Peter van Dam</i>	

Gelovigen

Van 'staatskerk' naar 'straatkerk'	57
De veranderende publieke rol van Nederlandse protestantse kerken sinds 1848	
<i>James Kennedy</i>	

Het sein om te vertrekken?	79
Nederlandse katholieken in debat over verleden, heden en toekomst (1945-1965)	
<i>Maarten van den Bos</i>	

Van vaste kaders naar verschuivende panelen	101
Religieuze ontwikkelingen in Nederland	
<i>Joep de Hart</i>	

Een familie van gemeenschappen	135
De dynamiek van joods Nederland in de naoorlogse periode	
<i>Bart Wallet</i>	

De tolerante natie en haar 'multireligieuze drama'	155
Nieuwe burgerschapsvisies en de ruimte voor religieuze loyaliteit	
<i>Pieter Dronkers</i>	

Civil society

Verlangen naar voorbije tijden	179
Het gekoesterde verleden en de inzet voor vernieuwing in het bijzonder onderwijs van de lange jaren vijftig (1945-1965)	
<i>Bram Mellink</i>	

Een andere tijdgeest	201
Conservatieven, 'normaal-katholieken' en het dominante beeld van vernieuwing in postconcliair Nederland (1962-1985)	
<i>Marjet Derks</i>	

Religieuze beleving en maatschappelijk engagement	231
Van de jaren zeventig tot nu	
<i>Duco Hellema</i>	

Polderen in de 'participatiesamenleving'	255
De kantelende positie van het Contactorgaan Moslims en Overheid	
<i>Welmoet Boender</i>	

Politiek

Privézaak of publiek goed?	281
De plaats van religie in biografieën van politici	
<i>Hans Renders</i>	

Een strijd om nieuwe verhoudingen	301
Sociaaldemocraten en christendemocraten in de Nederlandse politiek na 1945	
<i>Frans Becker</i>	
Christelijke politiek in Nederland	333
Continuïteit en vernieuwing	
<i>Rutger Zwart</i>	
Een debat op het scherpst van de snede	357
Rituele slacht, dierenwelzijn en godsdienstvrijheid	
<i>Sipco Vellenga</i>	
Illustratieverantwoording	383
Noten	385
Verantwoording	453
Over de auteurs	455

Introductie

Inleiding

Peter van Dam en James Kennedy

‘Wij maken een krant waarin katholieke beginselen gestalte krijgen’, schreef hoofdredacteur Jan van der Pluym eind september 1965, toen hij in een redactioneel commentaar uitlegde waarom *de Volkskrant* haar ondertitel ‘Katholiek dagblad voor Nederland’ schraptte. ‘Wij hebben geen enkele reden om bestaande principiële verschillen te ontkennen of te verdoezelen, we hebben echter nog minder reden ze als een waarschuwingsbord mee te voeren’, ging hij verder. De lezers verzekerde hij dat de koers van de krant niet zou veranderen. De beslissing om de ondertitel te schrappen was geen poging tot ‘ontzuiling’, maar een aanpassing aan nieuwe inzichten: ‘We groeien in ons land gelukkig naar verhoudingen, waarin confessionele en andere tegenstellingen steeds meer wijken voor oprecht besef van eenheid in verscheidenheid en medemenselijkheid. Dit is een proces, waarin de gehele wereld deelt, doch dat uiteraard dicht bij huis moet beginnen.’

Van der Pluym en zijn medestanders mogen niet van plan zijn geweest *de Volkskrant* te ‘ontzuilen’ – wat zij dan ook bedoeld mogen hebben met die term – maar hun beslissing is de geschiedenis in gegaan als een schoolvoorbeeld van het vermeende proces van ontzuiling. Veel confessionele organisaties wijzigden in de loop van de jaren zestig en zeventig hun koers. In plaats van een scherp afgebakende confessionele identiteit stelden zij zich op als organisaties waar iedereen welkom was, of in ieder geval alle christenen. Religie bleef in veel gevallen wel in enige vorm aanwezig. In de *bible belt* is ze bijvoorbeeld nog altijd van cruciale betekenis. Waar het over orthodoxe gereformeerde en islamitische gemeenschappen gaat, valt ook nog regelmatig de term ‘zuil’. Toch staat ontzuiling waar het gaat om religie kortweg voor het idee dat religie sinds de jaren zestig haar maatschappelijke betekenis verloor. In de ogen van de antropoloog Peter van Rooden was de religieuze geschiedenis van Nederland in

1966 in essentie voorbij, door het 'vreemde sterven' van het christendom.² Volgens dit populaire beeld implodeerde het 'Rijke Roomsche Leven' in de jaren zestig.³ De kerken liepen leeg en 'God verdween uit de Tweede Kamer' doordat partijen steeds minder expliciet christelijke politiek bedreven.⁴ Hand in hand met de opkomst van de verzorgingsstaat werd zo het seculariseringsproces in Nederland voltooid. Daarmee verdween de noodzaak tot behoedzaam omgaan met religieuze verschillen.⁵

Gaat het over religie in het naoorlogse Nederland, dan zijn ontzuiling en secularisatie de termen die steeds worden herhaald. Zoals Peter van Dam in zijn bijdrage uitvoeriger analyseert, heeft het samenspel van deze twee termen de geschiedschrijving over religie in Nederland opgezaaid met een hardnekkige vorm van tunnelvisie. Onder invloed van het denken over ontzuiling is Nederland onderzocht als een uniek geval, waarin rond de jaren zestig een ingrijpende breuk zou zijn opgetreden. De jaren voor en na de jaren zestig zouden zo verschillend zijn geweest, dat ze het beste als elkaars tegendeel beschreven konden worden. De hiermee nauw verbonden voorstelling van een voortschrijdende secularisatie voerde religie op als een factor die aanvankelijk nog van betekenis was, maar deze gaandeweg verloor. Zoals ook over andere landen aan de hand van deze these gesteld werd, was religie in moderne samenlevingen aan een langzame aftocht bezig, die rond de jaren zestig werd afgerond. Kortweg ontstond als gevolg van deze tunnelvisie het beeld dat de jaren zestig Nederland van een door religie gedomineerd uitzonderingsgeval in een seculier land veranderden.

Secularisatie en ontzuiling vertekenen niet alleen het beeld van religie in het naoorlogse Nederland, ze gaan ook voorbij aan de betekenis die tijdgenoten deze termen gaven. Secularisatie en ontzuiling waren voor hen ambigue en meerduidige begrippen, die verbonden waren met de hoop op vernieuwing en de angst dat de eigen instanties, eigen moraal of eigen geloof de tand des tijds niet zouden kunnen doorstaan.⁶ Zo kon ontzuiling in de discussie over het omroepbestel gebruikt worden om op te roepen tot het ontmantelen van een bestel dat was gebaseerd op confessionele

verschillen. In kerkelijke kring werd hetzelfde woord gebruikt om het streven naar oecumene of het open stellen van activiteiten of organisaties voor 'andersdenkenden' aan te duiden: 'ontzuiling begint met de bereidheid naar anderen te luisteren', zoals een ambitieuze hervormer het in 1960 formuleerde.⁷ Weinig betrokkenen in de discussies over ontzuiling in de jaren zestig waren echter mordicus tegen geloof of christendom. Meestal klonk bij het spreken over ontzuiling de opvatting door dat de religieuze overtuigingen van mensen waardevol waren. Juist daarom vonden zij het belangrijk om nieuwe vormen voor deze overtuigingen te vinden.

Vanuit het idee dat ontzuiling en secularisatie geen bruikbare analytische termen zijn om de geschiedenis van religie in Nederland te duiden, zoekt deze bundel naar het beeld dat oprijst 'achter de zuilen'. In aansluiting bij de Duitse historicus Thomas Großbölting is ons uitgangspunt dat 'de verbazing over de relatief snelle verandering pas dan iets oplevert, wanneer men niet tevreden is met de bestaande verklaringen'.⁸ Dat uitgangspunt ontkent niet dat er veel veranderd is sinds 1945, maar wil die veranderingen met open vizier in kaart brengen. De door Jürgen Habermas geponeerde stelling dat we in een 'post-seculiere' maatschappij leven, maakt een bezinning op de veranderingen in de maatschappelijke betekenis van religie des te dringender.⁹ Een maatschappij die accepteert dat religie een springlevend fenomeen is, zal immers haar plaats moeten begrijpen en op basis van dat begrip gepaste omgangsregelingen moeten vinden.

Met de onderkenning dat religie ook in de periode sinds de jaren zestig een rol van betekenis is blijven spelen, zijn we er echter niet. Net zo min als de stempels 'verzuilde' en 'ontzuilde' samenleving de diversiteit van ideeën en praktijken van religieuze actoren recht hebben gedaan, kan de notie van een post-seculiere samenleving hun veelvormige wegen met één pennenstreek uittekenen. Tegenover de ontzuilings- en secularisatietheorieën is de notie ontstaan dat religie niet verdwenen is maar een 'transformatie' heeft ondergaan.¹⁰ In die opvatting kan soms het beeld ontstaan dat religie een essentieel onderdeel is van alle samenlevingen en overal even grote betekenis heeft.¹¹ Het is veel vruchtbaarder om

te bezien hoe verschillende religieuze groeperingen onder nieuwe omstandigheden met wisselend succes hebben geprobeerd hun geloof en ethiek in eigen kring en daar buiten te articuleren. Hoe ziet die rol er tegenwoordig uit en hoe is het veld waarin religieuze actoren opereren de afgelopen zestig jaar veranderd? Welke religieuze actoren waren 'winnaars' en welke 'verliezers' van die veranderingen? Hoe ziet de religieuze geschiedenis van naoorlogs Nederland er uit als we niet uitgaan van onvermijdelijke achteruitgang en een radicale breuk in de jaren zestig?

Het is verre van gemakkelijk de wisselende mate van religieuze invloed vast te stellen. De filosoof Charles Taylor waarschuwt er voor religieuze en niet-religieuze motieven en handelingen strikt van elkaar te willen scheiden. Wie dat doet, stelt religie voor als een vreemdeling en een abnormalere factor. In de praktijk, zo stelt Taylor, lijken religieuze en niet-religieuze motieven en argumenten vaak sterk op elkaar.¹² In de naoorlogse geschiedenis, waarin veel religieuze organisaties en personen juist af wilden van expliciet religieuze 'waarschuwborden', is dat onderscheid alleen maar moeilijker geworden, zoals bijvoorbeeld de aangehaalde geschiedenis van *de Volkskrant* laat zien. Op het eerste gezicht lijkt hier met de wijsheid van achteraf sprake van een overgang van een religieus naar een niet-religieus dagblad. In de ogen van de betrokkenen maakten de veranderingen echter deel uit van een proces dat al langer aan de gang was en dat tot het overbruggen van verschillen tussen religieuze en seculiere standpunten leidde. Daarom schreef hoofdredacteur Van der Pluym dat het laten vallen van de ondertitel 'Katholiek dagblad voor Nederland' niet betekende dat de krant haar katholieke signatuur opgaf, maar dat ze uiting gaf aan een nieuwe invulling van het katholieke geloof en waarden, die kansen bood om religieuze verschillen te overstijgen. Zo'n stellingname was vaak ambigu, waardoor 'seculiere' en 'religieuze' motivaties niet makkelijk van elkaar te onderscheiden zijn. Deze ambiguïteit laat zien waarom het belangrijk is om 'religieuze' activiteiten buiten de klassieke verzuilde kaders om te onderzoeken: het belang van religieuze motieven binnen en buiten de traditionele

1. Het Torentje van Drienerlo, een kunstwerk van Wim T. Schippers, verbeeldt de gangbare notie dat religie in de moderne samenleving verdrinkt.

confessionele bolwerken wordt dan zichtbaar, zonder dat het handelen van religieus gemotiveerde actoren per se als 'zuiver' religieus hoeft te worden bestempeld.